

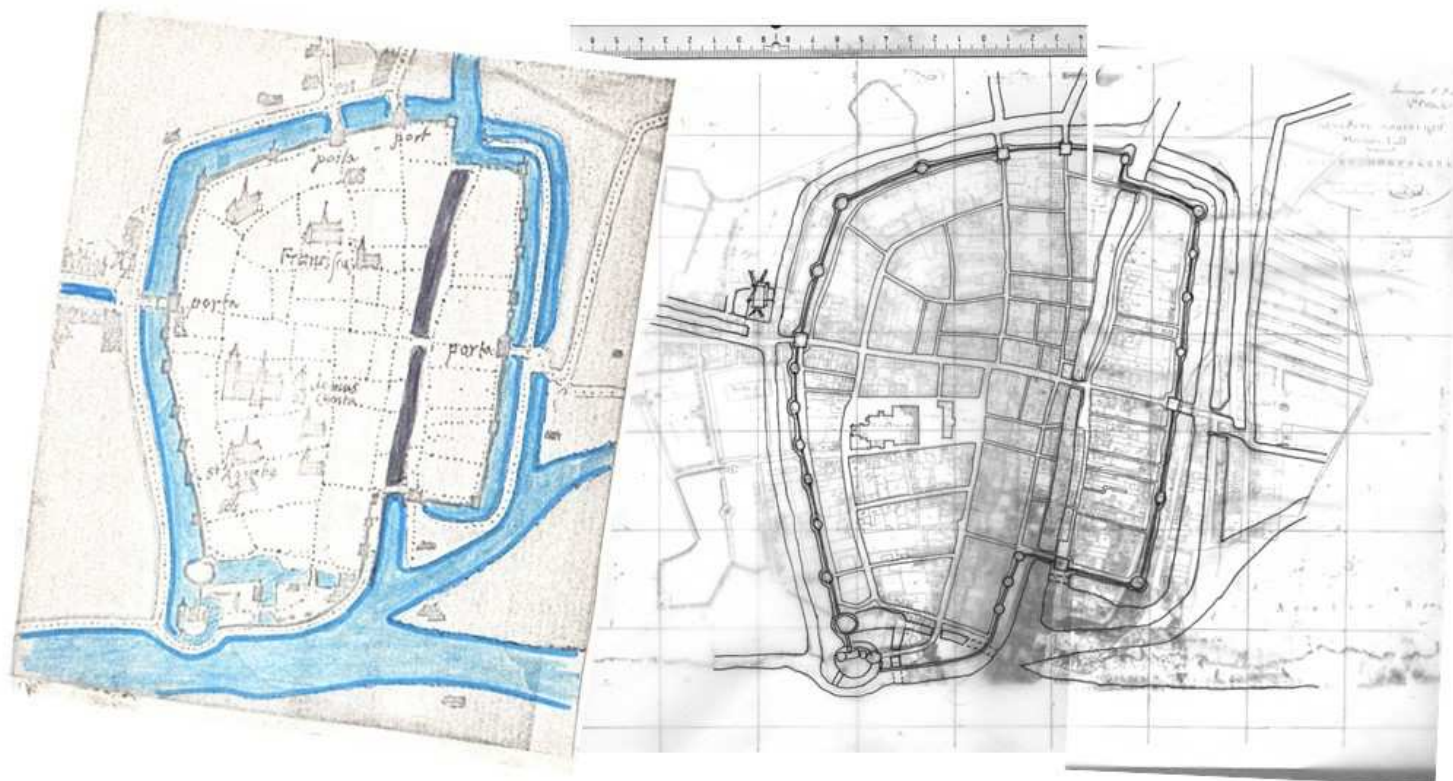

De betekenis van de gevonden restanten van de vestingwerken buiten de Duivelsgracht te Gorinchem

Onderzoek verricht op basis van vergelijking van enkel kaarten van de vestingwerken van de stad in combinatie met enkel andere archiefbronnen.

Opgesteld: d.d. 04-02-2017

Door: ir. W. Annema
adviseur van de Monumenten Advies Commissie

Een groot rond gebouw, geheel omgracht buiten de stadsgracht van de nederzetting. Het stond in de as van de Merwededijk, zodat het erop gaande verkeer goed in de gaten kon worden gehouden.

De westzijde was open terrein. De oostzijde liep tegen de uitmonding van de Linge in de Merwede aan en boog daar naar het noorden af richting Arkel.

De dijk lag hoog, wat er toe uitnodigde daar de woningen te bouwen. Op ruime afstand er achter, op maaiveldhoogte, liep een tweede weg min of meer evenwijdig aan de dijk. Daar kon het landbouwverkeer gebruik van maken. Dat beschermde de dijk tegen slijtage. Dit aspect komt in Gorkum aan de noordkant tot uiting in de aanwezigheid van twee zelfstandige Arkelpoorten, heel prozaïsch de Hoog Arkelpoort en de Laag Arkelpoort genaamd. In de nederzetting is die parallelweg pontificaal in gebruik gebleven en in het stratenpatroon vereeuwigd als de belangrijkste noord-zuid ader. En dat was dan ook de straat van waaruit de Blauwe Toren toegankelijk was.

In oorsprong moet men zich bedenken, dat dit gebouw geen deel uitmaakte van de stad. Het op de kaart van Jacob van Deventer voorkomende grote rondeel ten noorden ervan zal een toevoeging zijn.

Het oost-west lopende stuk water zal gezien moeten worden als een oorspronkelijke stadsgracht, van waaruit een gracht naar de Merwede is gegraven, die tevens als slotgracht van het kasteel dienst deed. Ten westen ervan lag een stuk voorterrein dat ommuurd was met daarin twee muurtorens ter verdediging van de hoofdtoegang en van de heul in de dijk om overstroming van het gebied te voorkomen.

Toen het tweede rondeel is gebouwd, is de stadsmuur mogelijk ook naar de rivier toe verlegd, waardoor het lijkt dat de Blauwe Toren deel heeft uitgemaakt van de stadsverdediging. Jacob van Deventer laat daar echter in dat verband een vreemde situatie zien. De muur eindigt tegen gracht om de Blauwe Toren.

De toen gebouwde nieuwe stadsmuur sloot aan op de zuidelijke toren van het voorterrein en volgde met een grote boog de uitmonding van de Linge in de Merwede en sloot vervolgens voorbij de oude stadsgracht aan op een reeds bestaande muur. De oude zuidelijk stadsmuur werd afgebroken en mogelijk werd het materiaal in de nieuwe muur verwerkt. De kaart van Jacob van Deventer geeft aan dat in de ronding muurtorens waren opgenomen, De meest westelijke staat als een imposant bouwwerk aan het rivierfront weergegeven.

Van de stad bestaat een opmeting uit 1553, maar daarbij ging het om het bepalen van de groottes van de percelen land ten oosten van de stad. Ter entourage is daarbij ook een prospect van de stad gegeven met op de voorgrond pontificaal de Blauwe Toren met daarnaast een imposant poortgebouw.

De perspectief is daarbij zeer matig, zodat het moeilijk is om vanuit deze tekening voor het onderhavige doel iets zinnigs te zeggen.

Mogelijk behoort de toren bij het noordelijke rondeel.

Opmerkelijk detail op de tekening is wel de brug over de stadsgracht naar het buitengebied aan de linker kant van de Blauwe Toren.

Jacob van Deventer tekent daar ook een brug. Of is dit een stenen beer?

In 1566 breekt de Inlandse Krijg tegen het Spaanse bewind uit. Er komen dan buitenlandse oorlogstroepen het land binnen en al ras blijkt, dat de stenen muren niet bestand zijn tegen de meegevoerde aanvalswerktuigen. Hals over kop moeten opeens alle vestingsteden omgetoverd worden tot steden met aarden omwallingen. Ook in Gorkum. In principe breekt men de hoge muren en torens tot op een zekere hoogte af en legt er achter een flink breed aarden talud neer, dus aan de stadzijde.

Op enkele bijzondere plekken worden moderne aarden bastions buiten de bestaande verdedigingslijn gelegd en wel op de knikpunten en bij de poorten. Waar in het buitengebied al geoccupeerd is, op minimale wijze, waar dat niet het geval is, b.v. in de uiterwaarden, kunnen volledige aardwerken buiten de stad worden aangelegd. Organisatorisch wil het werk niet vlotten. En verzakkingen van de zware aardwerken spelen de uitvoering parten. Pas in de periode 1590-1592 heeft men het werk weten te voltooien. Bij die gelegenheid is o.a. de Hoog Arkelpoort komen te vervallen. Het resultaat was een zeer onregelmatig uitziend verdedigingsstelsel met soms zeer vreemd gevormde bastions.

Kadastraal minuutplan over de kaart van 2000

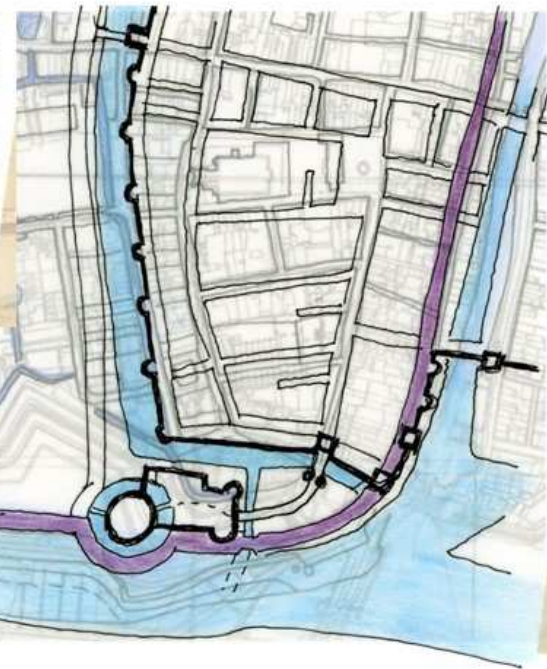

Van die nieuwe vesting bestaan drie kaarten, die in grote lijnen goed met elkaar overeen komen, maar op marges verschillen. Voor het bepalen van de waarde ervan is het goed ze te vergelijken met het kadastraal minuutplan.

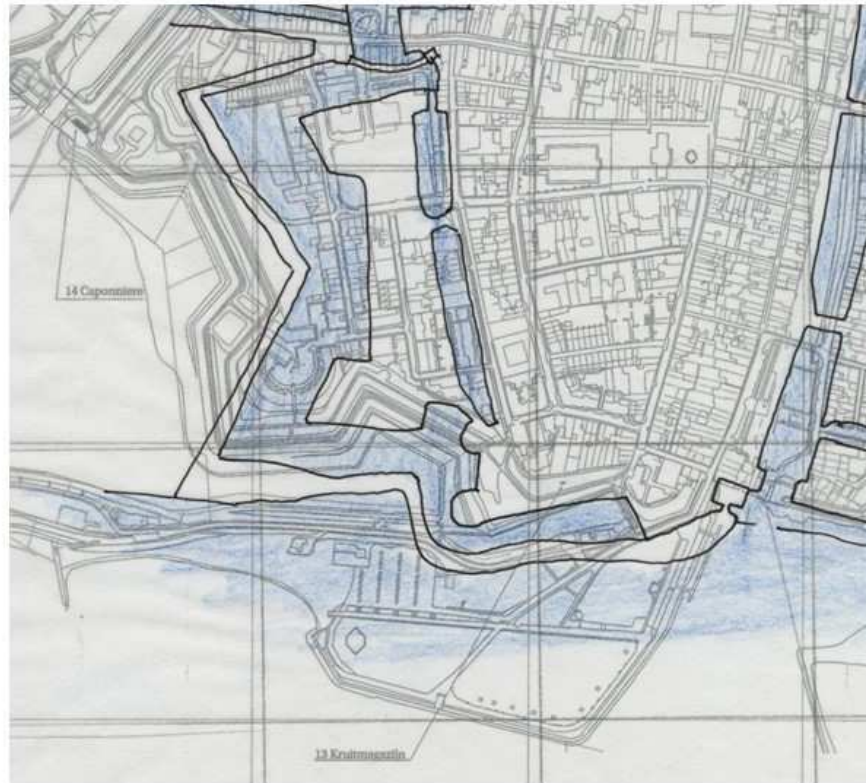

De kaart van Jacob van Deventer daar overheen gezet

De kaart van Kemp uit 1592 gelegd over de kaart van 2000

Het zuidwestelijke deel van de stad
Met daar over heen de kaart van Jacob van Deventer
Zie volgende afbeelding

Goed is te zien hoe de oude stadsgracht aan de westkant een binnengracht is geworden en hoe ten westen daarvan de stad is uitgelegd met een aarden vestingwerk, bestaande uit twee bastions met daartussen een courtine. Verder blijken de twee grote steenklompen, weliswaar bovengronds gesloopt, maar in de fundering nog aanwezig, in de frontier aan de rivier opgenomen te zijn. Het voorterrein werd evenwel

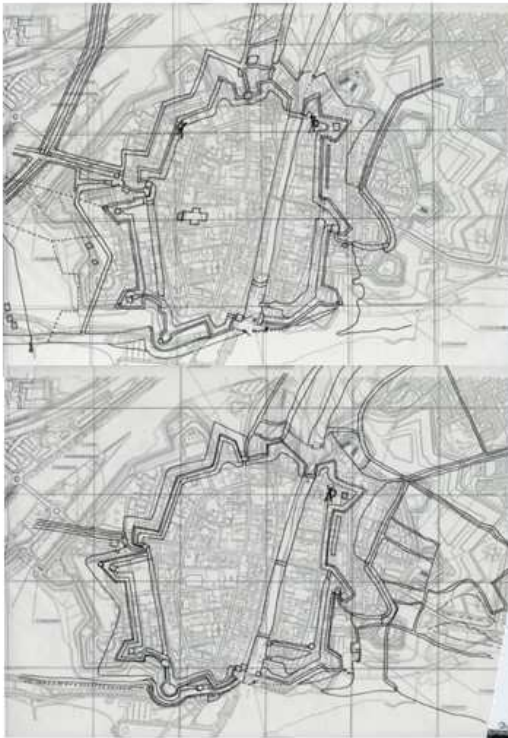
vergraven, waarbij de bestaande bebouwing verdween. De bedoeling daarvan was het aan de rivierzijde verkrijgen van een zelfstandige stadsgracht. Deze werd niet tot aan de Linge doorgezet: bij de uitmonding van de Linge wilde men nog een soort bastion maken. Vanwege de geringe ruimte werd deze in baksteen opgetrokken met er achter een breed aardwerk. De voorkant ervan zal ongetwijfeld samen gevallen hebben met de plek van de oude stadsmuur.

De vraag blijft nog even of de dijk op zijn plaats is gebleven, naar buiten is verlegd, dan wel dat de nieuwe aardwerken de dijkfunctie overgenomen hebben

De twee andere plattegronden komen in grote trekken goed met elkaar overeen en zijn ook goed te herleiden naar de kaart van Kemp.

Kaart A geeft de vesting weer met in de uiterwaard aan de westzijde een ontwerp voor de aanleg van een hoornwerk. Kaart B geeft dat ontwerp niet weer, maar is kennelijk vervaardigd voor een berekening van de percelen grond buiten de stad aan de oostzijde. Mogelijk met de bedoeling uit te rekenen hoeveel grafelijke grond bij de stad is gekomen. Dit kunnen kaarten zijn, die tijdens of na het project gemaakt zijn om bepaalde aspecten van het ontwerp te belichten.

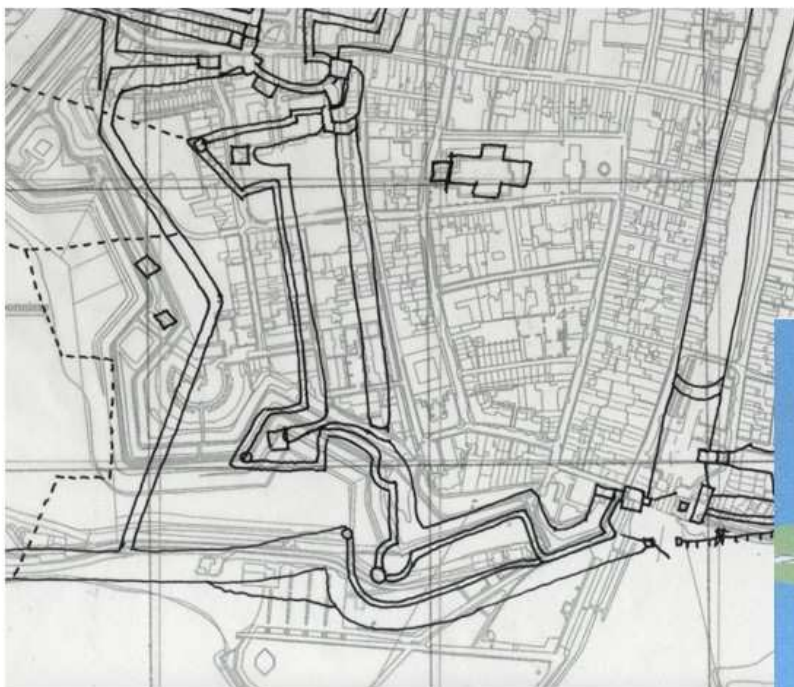
Op kaart A valt op, dat de plek van de Blauwe Toren zuidelijker ligt, dan op de andere. Op kaart B komt de positie overeen met die op de kaart uit de collectie Kemp.

Het meest opvallende element op kaart B is een torenachtig element buiten het nieuwe rivierfront aan de dijk. Dit is de enige kaart waarop dat element voorkomt. In die situatie sluit het een raar driehoekig stuk gracht af, dat ogenschijnlijk niet in directe verbinding staat met het water om de Blauwe Toren. Het geheel is wel te herleiden naar de situatie zoals op de vorige afbeelding weergegeven. In dat geval zou de toren, met aansluitende muren, een restant kunnen zijn van de bebouwing van het voorterrein van de Blauwe Toren.

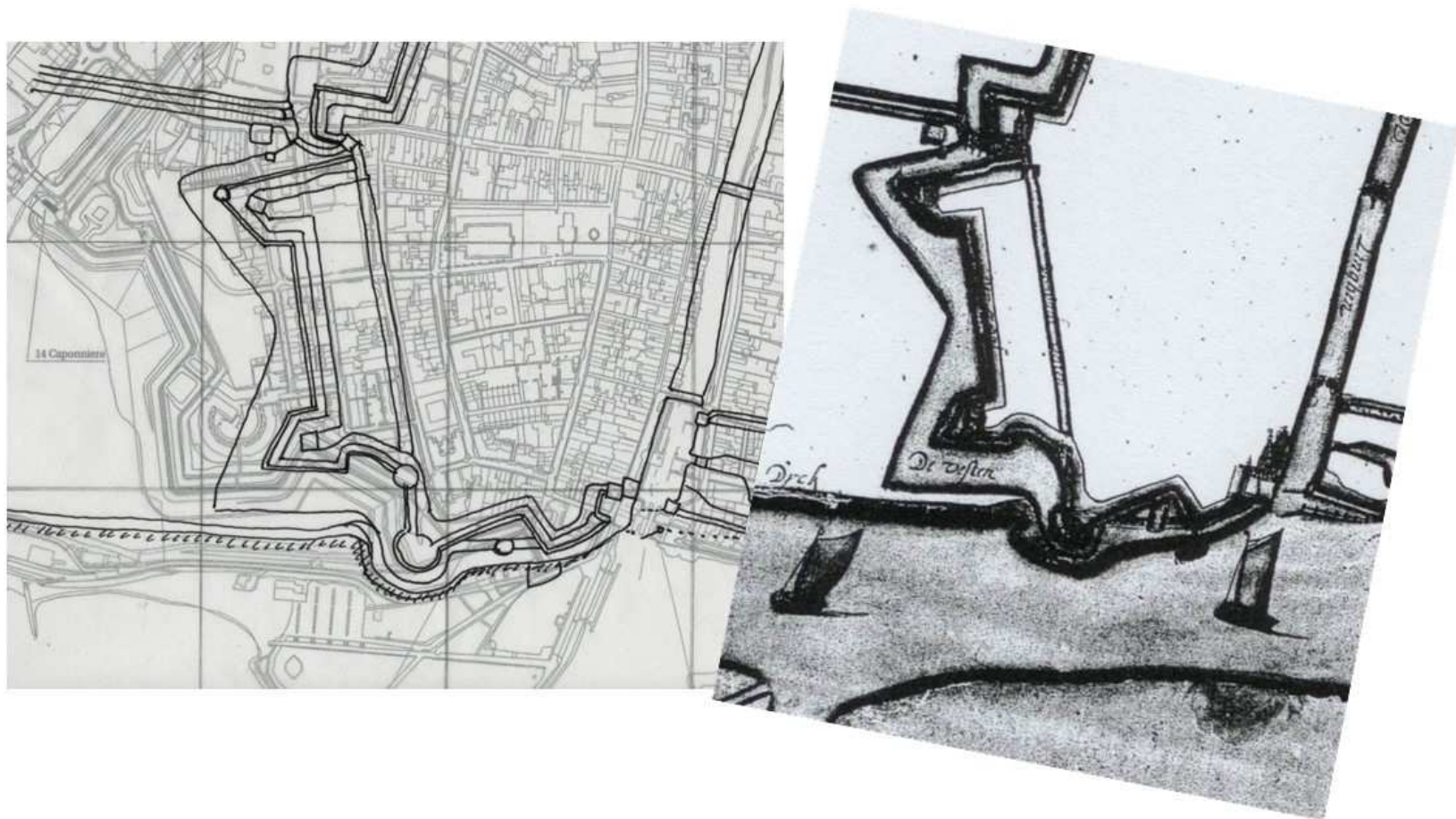
Een ander opvallend element is een stuk stadsmuur ten oosten van de Linge, met muurtoren, dat op de andere kaarten ook niet meer voorkomt. Mogelijk geeft kaart B een vroege fase van de uitvoering weer.

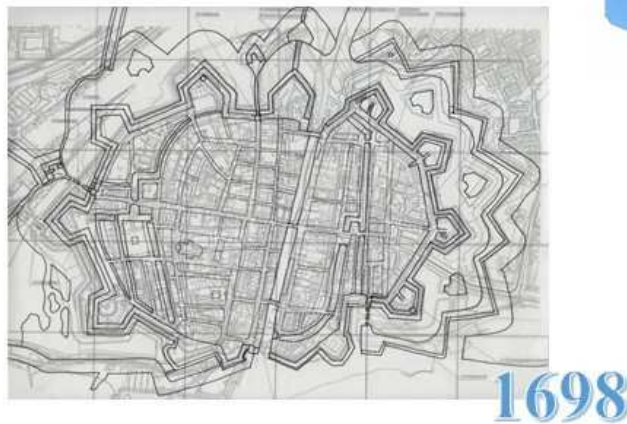
maar de kaart is op dit punt zodanig weinig vast in de maatvoering, dat ook gedacht kan worden aan de robuuste stenen stadstoren in deze buurt.

Overigens is het goed denkbaar, dat de locatie van de Blauwe Toren op de eerste kaart met zijn zuidelijker ligging de situatie beter weergeeft dan de andere twee.

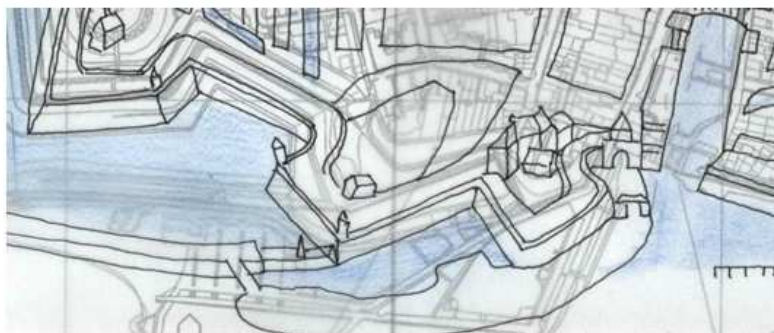

4-09.f-17 Map - De betekenis van de gevonden restanten van de vestingwerken buiten de Duivelsgracht te Gorinchem

De hiervoor beschreven vernieuwing van de vesting was nog maar net klaar of er volgde bij de Staten van Holland een aanvraag voor het aanleggen van een nog modernere vesting. Deze werd mondesmaat toegestaan, mee omdat de stadhouder achter die aanvraag zat. De stad werd toen royaal uitgelegd en er kwam een ring met regelmatig gepositioneerde aarden bastions met courtines en flinke stadsgracht. Veel van de pas gerealiseerde werken verdwenen weer.

Het lijkt er op dat toen ook de restanten van de twee grote rondelen verder afgebroken zijn, opdat ze niet meer een obstakel vormden voor de regelmatige opzet van de vesting. Ter plekke werd het rivierfront aangepast. De wal deed daar dienst als waterkering, wat impliceerde dat er een stenen beer gelegd moest worden naar de dijk naar het westen.

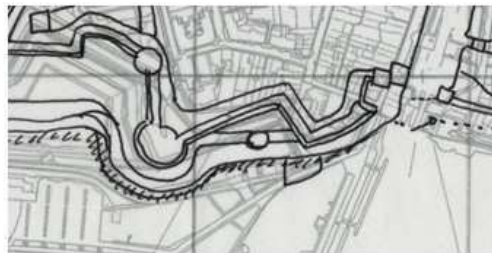
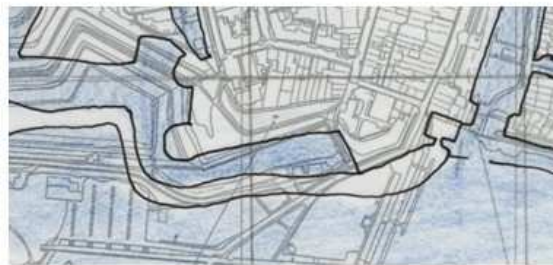

Op de kaart van 1600 komt ter plekke van het Tolhuis bebouwing voor die de indruk wekt dat dit bouwwerk er toen al stond. Ook op de kaart van Jacob van Deventer staat hier bebouwing weergegeven, waarvan een gedeelte met blauw gekleurd dak. Dat zou het begin van het gebouw kunnen zijn, keurig achter de nieuwe stadsmuur. Gezien de positie is het denkbaar dat in dat gebouw een restant zit van Het poortgebouw dat hier in de lage weg heeft gestaan.

Uit de vergelijking kan worden opgemaakt dat bij de vestingwerken van 1600 het bastion in het rivierfront ten westen van de Linge op zijn plek is gebleven, zowel voor wat betreft de positionering als de omvang. Mogelijk is het object toen wel gemoderniseerd.

De kaart van 1592 met torentje over de kaart van 1612
Op basis van stratenstructuur

De kaart van 1592 met torentje over de kaart van 1612
Op basis van rivierfront

De kaart van 1612 over de plattegrond van 2000

De kaart van 1612 over de plattegrond van 2000

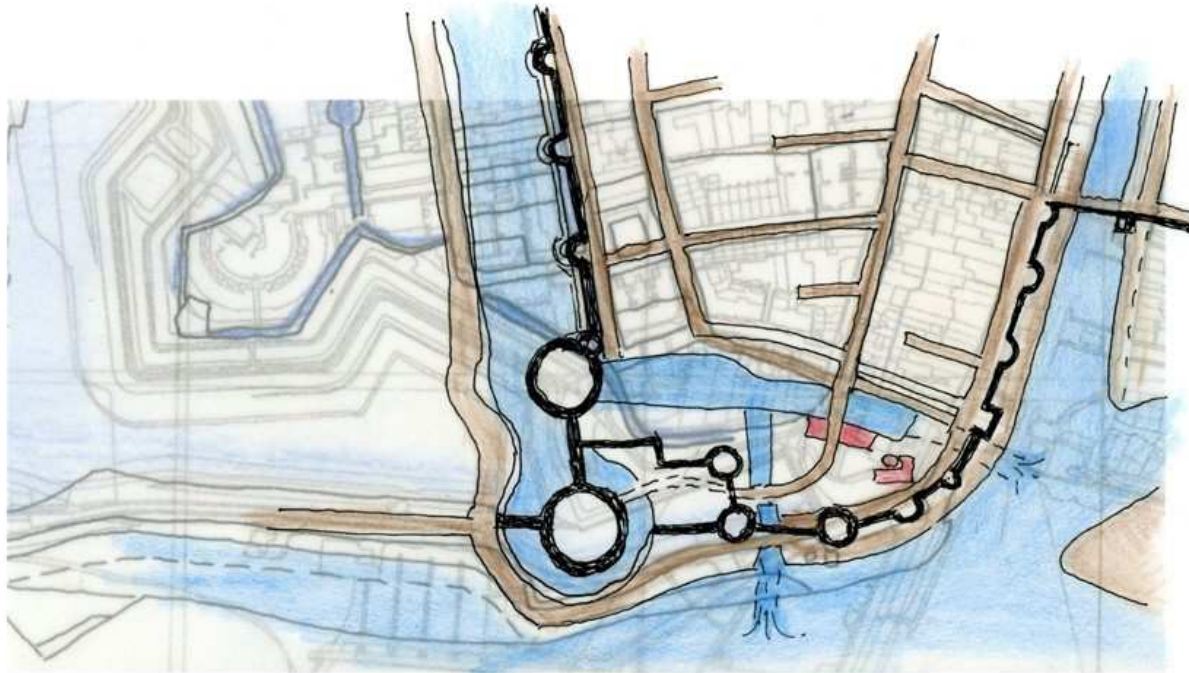
De volgende stap in de vergelijking: Het kadastrale minuutplan over de huidige stadsplattegrond gelegd, genomen van google earth. Vervolgens gaat hier de kaart van Jacob van Deventer overheen. Op basis van twee ijkpunten in het stratenpatroon

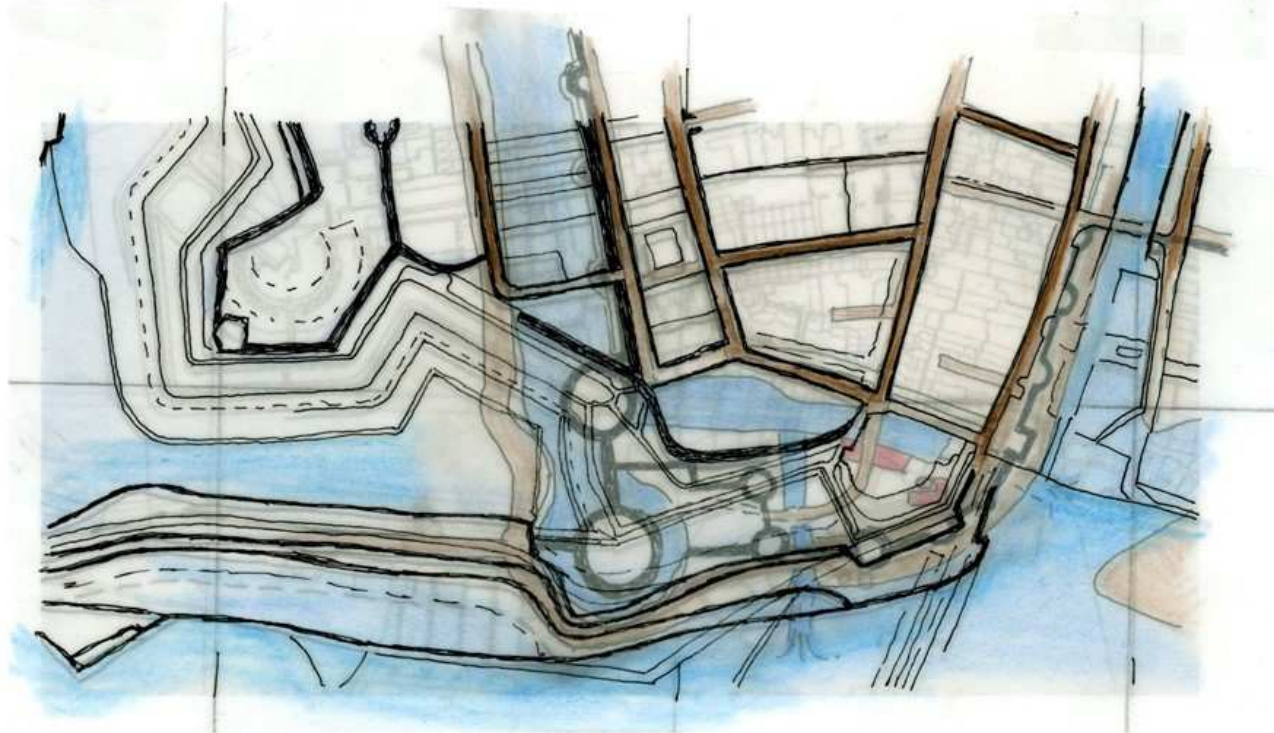
Het kadastraal minuutplan over de huidige kaart
Voor de goede orde: de vestingwerken zelf staan niet op het kadastraal minuutplan, alleen de begrenzing
Alleen de dikke en gekleurde lijnen en vlakken behoren tot de opname van 1832.

De kaart van Jacob van Deventer over de kaart van 2000. De westelijke stadsgracht gedraaid naar de huidige richting van de stad aldaar.

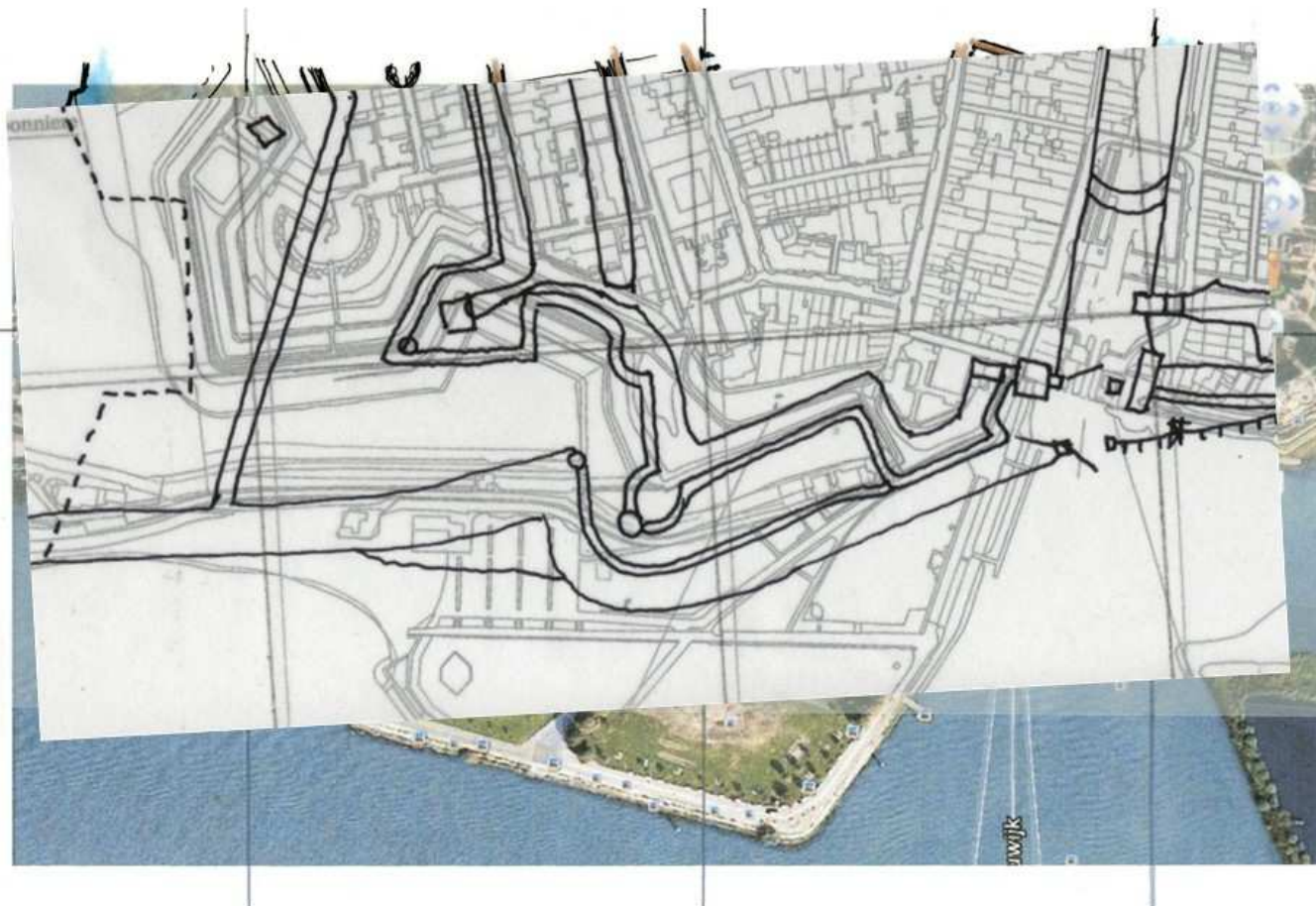

De zuidelijke stadsmuur is naar advenant ingekort en enigszins omgedraaid, zodat deze vlak voor het stenen bastion ten westen van de Lingeuitmonding langs loopt. Vervolgens heb ik daar weer de mal van het kadastraal minuutplan overheen gelegd, zodat men goed kan zien hoe die laag over de laat middeleeuwse situatie ligt.

4-09.f-17 Map - De betekenis van de gevonden restanten van de vestingwerken buiten de Duivelsgracht te Gorinchem

4-09.f-17 Map - De betekenis van de gevonden restanten van de vestingwerken buiten de Duivelsgracht te Gorinchem

